

शैक्षणिक चळवळ : एक पार्श्वभूमी

डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के

सहयोगी प्राध्यापक

श्रीमती सुशिलादेवी साळुंखे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, धाराशिव

Email ID – ratnakarmhaske1976@gmail.com

Mobile No. 9881822453

प्रस्तावना :

अभिजातता, नेहरूवाद आणि विकास पारंपारिक हिंदू शिक्षणाने ब्राह्मण कुटुंबांच्या गरजा पूर्ण केल्या असल्याचे दिसते. यात ब्राह्मण शिक्षक मुलांना लिहायला आणि वाचायला शिकवायचे. पुढे मुघलांच्या काळात, शिक्षण हे उच्च-जातीच्या पार्श्वभूमीच्या लोकांपेक्षा श्रीमंतांना अनुकूल असेच उच्चभू शिक्षण होते. या आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या उच्चभू प्रवृत्तींना ब्रिटीश राजवटीत बळ मिळाले.

सूचनक शब्दाची यादी : नेहरूवाद, शैक्षणिक धोरण, ब्रिटीश रूल, कोठारी कमिशन

ब्रिटीश राजवटीतील शिक्षण

ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीने आधुनिक राज्य, आधुनिक अर्थव्यवस्था आणि आधुनिक शिक्षण पद्धतीची संकल्पना आणली. शिक्षण प्रणाली प्रथम तीन प्रेसिडेन्सीमध्ये (बॉम्बे, कलकत्ता आणि मद्रास) विकसित झाली.

सरकारी सेवेतील प्रवेश आणि प्रगती यांचा शैक्षणिक शिक्षणाशी संबंध जोडून, वसाहतवादी राजवटीने अधिक विशेषाधिकारप्राप्त लोकांचे स्थान आणि विशेषाधिकार जपण्यासाठी सज्ज असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेच्या वारशात योगदान दिले.

1900 च्या दशकाच्या सुरुवातीस, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणावर भर देऊन राष्ट्रीय शिक्षणाची मागणी केली.

1920 मध्ये काँग्रेसने सरकारी अनुदानित आणि सरकारी-नियंत्रित शाळांवर बहिष्कार टाकला आणि अनेक 'राष्ट्रीय' शाळा आणि महाविद्यालये स्थापन केली. हे अयशस्वी झाले, कारण ब्रिटीश-शैलीतील शिक्षणाचे बक्षीस इतके मोठे होते की बहिष्काराकडे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष केले गेले.

नेहरूंची शिक्षणविषयक दृष्टी :

स्थानिक उच्चभूना ब्रिटिश शिक्षण व्यवस्थेचा फायदा झाला आणि अखेरीस वसाहतींना घालवण्यासाठी त्याचा वापर केला. नेहरूंनी भारताची कल्पना राज्याच्या नेतृत्वाखालील कमांड अर्थव्यवस्थेसह धर्मनिरपेक्ष लोकशाही म्हणून केली होती.

सर्वासाठी शिक्षण आणि औद्योगिक विकास हे संपत्ती, जात आणि धर्माच्या आधारावर विभागलेल्या देशाला एकत्र आणण्यासाठी आणि साम्राज्यविरोधी लढ्याचे कोनशिले बनविण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून पाहिले गेले.

स्वातंत्र्यानंतर, शालेय अभ्यासक्रम अशा प्रकारे सर्वसमावेशकता आणि राष्ट्रीय अभिमानाच्या दुहेरी थीमसह अंतर्भूत केले गेले, भारतातील विविध समुदाय एक राष्ट्र म्हणून शांततेने एकत्र राहू शकतात यावर भर दिला.

शिक्षणाकडे या नेहरूवादी दृष्टिकोनाचा वारसा लक्षणीय आहे; बहुधा भारतीय लोकांच्या मनात बहुलतावादी/धर्मनिरपेक्षतावादी दृष्टीकोन बसवणे हे सर्वात लक्षणीय आहे.

IITs आणि IIM सारख्या संस्थांद्वारे अनुदानित दर्जेदार उच्च शिक्षणाने स्वावलंबी आणि आधुनिक भारतीय राज्याच्या नेहरूंच्या दृष्टीकोनात मोठे योगदान दिले आणि ते आता जगातील सर्वोत्तम उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये स्थान मिळवले आहेत.

या व्यतिरिक्त, शिक्षण आणि रोजगारामध्ये सकारात्मक भेदभावाच्या धोरणांमुळे आतापर्यंत वंचित सामाजिक गटांना दर्जेदार शिक्षणासाठी प्रवेश मिळवून दिला.

असा युक्तिवाद केला गेला आहे की काही उपेक्षित समुदायांसाठी प्रवेश मर्यादित असताना, शैक्षणिक संस्थांमध्ये सकारात्मक भेदभाव आणि राज्य संरक्षणामुळे काही दलित आणि आदिवासी कुटुंबांची वरची गतिशीलता भारतामध्ये लोकशाही टिकून राहण्यास मदत करणारे रोल मॉडेल तयार करतात.

कोठारी आयोग

आधुनिकीकरणासाठी शिक्षण, राष्ट्रीय एकता आणि साक्षरता नेहरूंच्या व्हिजनवर रेखाटणे, आणि त्यांच्या मुख्य विषयांपैकी बहुतेकांना स्पष्ट करण्यासाठी, कोठारी आयोग (1964-1966) ची स्थापना भारतासाठी सुसंगत शैक्षणिक धोरण तयार करण्यासाठी करण्यात आली.

आयोगाच्या मते, शिक्षणाचा उद्देश उत्पादकता वाढवणे, सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता विकसित करणे, लोकशाही मजबूत करणे, देशाचे आधुनिकीकरण करणे आणि सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्ये विकसित करणे हे होते. हे साध्य करण्यासाठी, 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण हा भारतीय शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य स्तंभ होता.

इतर वैशिष्ट्यांमध्ये भाषांचा विकास (हिंदी, संस्कृत, प्रादेशिक भाषा आणि तीन-भाषा सूत्र) शैक्षणिक संधींची समानता (प्रादेशिक, आदिवासी आणि लैंगिक असमतोल संबोधित करणे) आणि वैज्ञानिक शिक्षण आणि संशोधनाचा विकास आणि प्राधान्य यांचा समावेश आहे. आयोगाने निरक्षरता निर्मूलन आणि प्रौढ शिक्षण देण्यावरही भर दिला.

भारताच्या अभ्यासक्रमाने ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक विज्ञान किंवा कला या विषयांऐवजी गणित आणि विज्ञानाच्या अभ्यासाला प्राधान्य दिले आहे. भारताच्या विकासाच्या गरजा इतिहासकारांपेक्षा अभियंते आणि शास्त्रज्ञ अधिक चांगल्या प्रकारे पूर्ण करतात असा युक्तिवाद कोठारी आयोगाने केल्यापासून याचा सक्रियपणे प्रचार केला जात आहे. अलीकडे वाणिज्य आणि अर्थशास्त्राचा दर्जा वाढला असला तरी विद्यार्थी केवळ सामाजिक विज्ञान किंवा कला विषयांचा शेवटचा उपाय म्हणून अभ्यास करतात असा समज कायम आहे.

परिवर्तनाची गरज – राष्ट्रीय शिक्षण धोरण

1986 मध्ये राजीव गांधी यांनी नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले, नॅशनल पॉलिसी ऑन एज्युकेशन (एनपीई), ज्याचा उद्देश भारताला 21 व्या शतकासाठी तयार करण्याच्या उद्देशाने होता. या धोरणात बदलाच्या गरजेवर भर देण्यात आला: 'भारतातील शिक्षण आज चौकाचौकात उभे आहे. सामान्य रेखीय विस्तार किंवा विद्यमान गती आणि सुधारणेचे स्वरूप परिस्थितीच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही.'

नवीन धोरणानुसार, 1968 ची धोरणे उद्दिष्टे मोठ्या प्रमाणावर साध्य झाली होती: देशातील 90 टक्क्यांहून अधिक ग्रामीण लोकसंख्या शालेय शिक्षणाच्या एक किलोमीटरच्या आत होती आणि बहुतेक राज्यांनी समान शिक्षण संरचना स्वीकारली होती. विज्ञान आणि गणिताचे प्राधान्यक्रमही प्रभावी ठरले होते. तथापि, प्रवेश आणि गुणवत्तेच्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी शिक्षण व्यवस्थेसाठी आर्थिक आणि संस्थात्मक समर्थन वाढवण्यासाठी बदल आवश्यक होता.

इतर समस्यांना देखील संबोधित करणे आवश्यक आहे

भारताचे राजकीय आणि सामाजिक जीवन अशा अवस्थेतून जात आहे ज्यात दीर्घकाळ स्वीकारल्या गेलेल्या मूल्यांचा ऱ्हास होण्याचा धोका आहे. धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, लोकशाही आणि व्यावसायिक नीतिमत्तेची उद्दिष्टे वाढत्या ताणाखाली येत आहेत. नवीन धोरणाचा उद्देश शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे आणि शिक्षणात प्रवेश वाढवणे हा होता. यासाठी, सरकारी निधीला पूरक म्हणून सरकार खाजगी क्षेत्राकडून आर्थिक सहाय्य मागणार आहे.

केंद्र सरकारने असेही घोषित केले की ते 'शिक्षणाचे राष्ट्रीय आणि एकात्मिक स्वरूप, गुणवत्ता आणि दर्जा राखण्यासाठी व्यापक जबाबदारी स्वीकारेल.

राज्यांनी मात्र महत्त्वाची भूमिका कायम ठेवली, विशेषतः अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात. केंद्र सरकारने विकास खर्चाचा एक भाग वित्तपुरवठा करण्यासाठी स्वतःला वचनबद्ध केले आहे आणि आता सुमारे 10 टक्के प्राथमिक शिक्षण केंद्र प्रायोजित योजनेतर्गत अनुदानित आहे. 1986 च्या धोरणाचा मुख्य वारसा म्हणजे खाजगीकरणाचा प्रचार आणि धर्मनिरपेक्षता आणि विज्ञानावर सतत भर.

एनपीईचा आणखी एक परिणाम असा होता की भारतातील शिक्षणाची गुणवत्ता वाढत्या प्रमाणात एक समस्या म्हणून पाहिली जात होती आणि याला विरोध करण्याच्या प्रयत्नात अनेक उपक्रम विकसित केले गेले आहेत:

ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड (1987) प्राथमिक शाळांमध्ये उपलब्ध मानवी आणि भौतिक संसाधने सुधारण्याचे उद्दिष्ट आहे.

शिक्षक शिक्षणाची पुनर्रचना आणि पुनर्रचना (1987) ने शिक्षकांचे ज्ञान आणि क्षमता सतत अपग्रेड करण्यासाठी एक संसाधन तयार केले.

शिक्षणाचे किमान स्तर (1991) विविध टप्प्यांवर आणि सुधारित पाठ्यपुस्तकांवर उपलब्धीचे स्तर निर्धारित केले.

प्राथमिक शिक्षणासाठी पोषण सहाय्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (1995) सर्व सरकारी, सरकारी अनुदानित आणि स्थानिक संस्थांच्या शाळांमधील इयत्ता 1-5 मधील मुलांसाठी दररोज शिजवलेले जेवण प्रदान करते. काही प्रकरणांमध्ये, किमान उपस्थितीच्या अधीन, मासिक आधारावर धान्य वितरित केले गेले.

जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) (1993) मध्ये विकेंद्रित नियोजन आणि व्यवस्थापन, सुधारित अध्यापन आणि शैक्षणिक साहित्य आणि शाळेची प्रभावीता यावर जोर देण्यात आला आहे.

सर्वाना शिक्षित करण्याच्या चळवळीचे (2000) उद्दिष्ट 2010 पर्यंत मायक्रोप्लॅनिंग आणि शाळा-मॅपिंग व्यायाम, लैंगिक आणि सामाजिक अंतर दूर करणे याद्वारे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करणे हे होते.

मूलभूत अधिकार (अनुच्छेद 21A) मध्ये 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी मूलभूत हक्क म्हणून घोषित केलेल्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद समाविष्ट आहे.

विशेषतः उपेक्षित गटांना लक्षित केलेल्या इतर योजना, जसे की अपंग मुले, आणि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमधील पालकांना लक्ष्य करण्यासाठी विशेष प्रोत्साहने देखील सुरू करण्यात आली आहेत.

1992 मध्ये, जेव्हा शिक्षण धोरणाची पुनर्तपासणी केली गेली तेव्हा, NPE हा भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेसाठी एक चांगला मार्ग असल्याचे आढळून आले, जरी काही उद्दिष्टे पुनर्रचना केली गेली आणि प्रौढ आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात काही पुनर्रचना हाती घेण्यात आली.

माध्यमिक शिक्षणाच्या विस्तारावर नवीन भर देण्यात आला, तर अल्पसंख्याक आणि महिलांच्या शिक्षणावर भर देण्यात आला.

अनौपचारिक शिक्षणाचा विकास नेहरूंच्या सार्वत्रिक शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून, आणि कोठारी आयोगाच्या सर्व लहान मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शालेय शिक्षण देण्याचा हेतू असूनही, भारतातील तरुण लोकसंख्येचा एक महत्त्वपूर्ण भाग 1970 पर्यंत अशिक्षित राहिला. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, अनौपचारिक शिक्षणाची केंद्र पुरस्कृत योजना शाळा सोडलेल्या, काम करणारी मुले आणि शाळा नसलेल्या भागातील मुलांना शिक्षित करण्यासाठी स्थापन करण्यात आली. 1979 मध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर सुरु झाले आणि पुढील काही वर्षात दहा शैक्षणिकदृष्ट्या मागास राज्यांचा विस्तार केला. 1980 च्या दशकात, शाळेत प्रवेश न घेतलेल्या मुलांपैकी 75 टक्के मुले या राज्यांमध्ये राहत होती.

या योजनेवर 1986 चे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण तयार केले गेले आणि प्राथमिक शिक्षणात प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचा एक मोठा आणि पद्धतशीर कार्यक्रम आवश्यक असल्याचे मान्य केले. NPE ने अनौपचारिक शिक्षणाची प्रणाली विकसित केली आणि सुरुवातीच्या दहा राज्यांच्या पलीकडे शहरी झोपडपट्ट्या आणि इतर भागात विस्तारली. तसेच या प्रणालीत सुधारणा करण्यात आली, त्यात स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश करण्यात आला आणि स्थानिक पुरुष आणि महिलांना प्रशिक्षक बनण्यासाठी प्रशिक्षण दिले.

समारोप :

अशाप्रकारे ब्रिटीश कालीन शिक्षण, कोठारी आयोगाने शिक्षणाविषयक आपले विचार व शिफारशी नमूद केल्या आहेत. तसेच १९८६ चे शैक्षणिक धोरणाने खडू फळा मोहिम आणली. तर नेहरूंच्या शिक्षण दृष्टीकोनातून आयआयटी व आयआयएम या सारख्या संस्था अस्तित्वात आलेल्या आहेत.

संदर्भसूची :

- Ghosh, Suresh Chandra. The History of Education in Modern India, 1757-2012. (4th ed. Orient Black Swan, 2013), a standard scholarly history.
- Mukerji, Shridhar Nath. History of education in India: modern period (1961) [online](#), a standard scholarly history.
- Nurullah, Syed, and J. P. Naik. A Students' History of Education In India (1800-1961) (2nd ed. 1962), an old scholarly history.